

7. 13. Матвеев А. Репресивна політика щодо церкви в 30-х роках ХХ ст. на Поділлі // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. Матер. міжн. наук.-практ. конф. — Вінниця, 2002. — С. 144. 14. Назаренко Є. “Волинки” 1930 року // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матер. міжнар. Наук. краєзнавч. конф. — Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. — С. 161. 15. Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Трагічний перелом: колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. — Кам’янець-Подільський: Абетка, 2001. — С. 139. 16. Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Вказана праця. — С. 78, 119. 17. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 660. — Арк. 34—36. 18. Там само. — Спр. 3185. — Арк. 68. 19. Там само. — Спр. 3184. — Арк. 17-22, 108-111; — Спр. 3185. — Арк. 1—2, 24—25. 20. Там само. — Оп. 20. — Спр. 3198. Арк. 30.

С.В. Набок

Хмельницький державний
педагогічний університет ім. Г. Сковороди

СТАЛІНІЗМ І НАЦІОНАЛЬНА ЕЛІТА. (НА МАТЕРІАЛАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ)

© Набок С.В., 2003

Розглянуто втручанням радянського уряду у діяльність Академії, методи та наслідки “реорганізації” та “сов’єтизації” Української академії наук.

Події 20-30 років минулого століття призвели не лише до мільйонних жертв голоду, депортацій, репресій, але й глибокої моральної травми — наслідку знищення (фізичного чи духовного) тих прошарків суспільства, що традиційно були носіями національної самосвідомості. До цієї категорії українського суспільства більшість істориків зараховує селянство та українську інтелігенцію.

Доля національної інтелігенції в тоталітарному суспільстві привертає увагу дослідників вже понад десятиліття. І це зрозуміло, адже відродження нації неможливе в умовах, коли розповідь про носіїв національної духовності протягом 70 років зводилася до “боротьби з буржуазним націоналізмом”. Тому вибух зацікавленості національною інтелігенцією 20—30 років після здобуття Україною незалежності цілком зрозумілий. І те, що насамперед цікавились або ж окремими репресованими діячами культури та науки, або ж репресивними діями влади (як то гучні судові процеси), що стосувались інтелігенції, теж зрозуміло [3, 7, 8, 11, 16]. Але величезна кількість матеріалу, що була введена у науковий обіг на цій хвилі, якій сприяло ще й відкриття архівів у 1990 р. зобов’язує істориків до загального аналізу тих процесів, що відбувались у 20—30 роки, і не зводилися лише до заслань та фізичного нищення національної інтелігенції.

Одним з осередків національної духовності початку минулого століття справедливо вважають УАН (Українську Академію наук). Більшість видань, що вийшли друком після 1991 р. і присвячені Академії, також акцентують увагу саме на репресивній політиці влади щодо діячів науки або ж зосереджуються на персоналіях [5, 9, 13]. У цій статті спробуємо простежити етапи “радянзації” Академії, передусім ті, що передували репресіям або стали їх наслідком.

Процес “радянизації” ВУАН відбувався у декілька етапів, насамперед адміністративними методами. Не всі дії радянського уряду досягали мети. Так перший судовий процес (“Центра дій”) фактично не мав таких трагічних наслідків для його учасників, як подальші політичні процеси. Принаймні 4 вироки, що передбачали смертну кару, було замінено ув’язненням, а інші вироки зменшено вдвічі. Показового політичного процесу не вийшло [15; 51, ч. 1]. Але це був лише початок.

Етап перший (невдалий). У 1927 р. Головна наука пропонує президії Академії обрати на дійсних членів Академії партійних діячів — Семківського С.Ю. та Шліхтера О.Г. Обирають за статутом: наукові праці рецензуються фахівцями, потім — обрання відповідним Відділом, а далі Спільним Зібранням. Оцінка, яку винесли науковим працям партійців, була негативною, на тому справа на деякий час припинилася [15; 53, ч. 1].

Етап другий (адміністративний). Впровадження конкурсів на заміщення посад наукових співробітників. Академіки втрачають можливість впливати на добір наукових кадрів. Раніше нових членів комісій висували самі члени комісії, попередньо узгоджуючи кандидатури з керівниками. У 1928 — 1929 рр. запроваджено схему конкурсів, за участю Секції Наукових робітників (СНР), місцевому, та уповноваженого Укрголовнауки і голови відповідної комісії, про наслідки конкурсу повідомляють відтепер не Відділ, а Президію Академії [2; 25]. До лав Академії потрапляють перші партійці.

Обрання (чи точніше призначення) двох нових членів президії і реорганізація структури ВУАН, замість Спільного зібрання, в якому брали участь лише дійсні члени, постала президія у складі: президент, віце-президент, невідмінний секретар, та Рада ВУАН, в якій брали участь всі академіки (як штатні, так і нештатні), представники Наркомун освіти з вирішальним голосом, члени-кореспонденти та керівники інститутів, а також представники молодших наукових співробітників з дорадчим голосом.

Необхідно зауважити, що ці зміни структури у 1928—1929 рр., не виникають на порожньому місці. Вони підготовлені та заплановані владою ще в середині 20-х років. Так, у документі, датованому 1925 р., “Основні положення реорганізації ВУАН”, запропонованому на розгляд Академії Укрголовнаукою УРСР, читаємо: “Необхідно внести деякі поправки в дотеперішню структуру членів і співробітників ВУАН з метою можливості притягнення до наукової праці ВУАН молоді революційні сили України... Реорганізувати Раду ВУАН в напрямку її демократизації, а саме: Рада ВУАН повинна складатися з виборних представників окремих секцій та комітетів, що працюють у Академії, а не виключно з академіків” [10]. Як наслідок до Ради ВУАН потрапили люди (як то представники Наркомун освіти) що взагалі не мали стосунку до праці Академії.

ВУАН цьому впровадженню науково не підготовлених [17], але молодих і революційних сил опиралася до останнього, тому довелося вводити їх до складу Академії адміністративно-наказовим шляхом, призначаючи від імені Укрголовнауки аспірантів-комсомольців та впроваджуючи конкурси на заміщення вакансій наукових співробітників.

У 1929 р. Рада Народних Комісарів УРСР, в додаток до статуту ВУАН 1921 видає постанову про вибори академіків, яка цілком скасовує відповідні пункти статуту. Основа постанови полягала у притягненні до виборів “широких кіл громадськості”. Право висувати кандидатів (здебільшого без їх відома і згоди) належало всім науковим установам, громадським організаціям тощо. Прізвища кандидатів публікували в пресі з детальними характеристиками на кожного, зазначенням соціального походження тощо, для обговорення на зборах наукових установ, на місцевках заводів та фабрик тощо. Вибори проходять 29 червня 1928 р. Присутні — 30 академіків та стільки ж представників від наукових установ та НКО з вирішальним голосом. Кандидатури Шліхтера та Семківського, що

два роки тому не пройшли й першого етапу обрання, введені до складу Академії одногосно. Загалом кількість академіків за один день збільшилася на 34 особи.

Етап третій (репресивний). Справа “Спілки визволення України” та “чистка” ВУАН. Справі “Спілки визволення України” присвячена велика кількість публікацій [3, 12, 14, 18], тому ми не розглядатимемо окремо сам судовий процес та його наслідки. Маємо лише зазначити, що з 45 осіб, що фігурували на суді 26 були працівниками ВУАН. Дещо інша ситуація з так званою “чисткою” ВУАН. Хоча й вона принаймні частково (в опублікованих документах) введена у науковий обіг. Ці чистки фактично були допитами, що провадилися на “прилюдних засіданнях комісії”. Два місяці у стінах ВУАН працювала “Комісія по чистці”, після чого відбулися 4 засідання, що провадилися в літніх садах при великих заводах, з оркестром та кінофільмом після закінчення “чистки”. “Трійка” у складі робітників-партійців допитує співробітників Академії не про наукову працю, а про соціальне походження та родину. Наслідком цих чисток було звільнення з Академії, а подекуди і заслання [5; 60].

Необхідно зауважити, що матеріали, що стосуються “чисток”, так само як і матеріали щодо впровадження до складу Академії перших співробітників партійців, є навіть не неповними, а поданими лише окремими моментами, введеними в науковий обіг лише частково.

Етап четвертий. Заміна “звільнених” вакансій наукових співробітників радянською молоддю за раніше відпрацьованою схемою. Матеріали щодо цього етапу реорганізації Академії фактично є не введеними у науковий обіг. Наявні джерела зосереджують свою увагу на структурних змінах в Академії, а саме на реорганізації комісій та інститутів — ліквідації одних та створенні на їх місці інших наукових об’єднань. Кожна така реорганізація супроводжувалася масовими звільненнями співробітників інституту чи кафедри, яку ліквідували. Полонська-Василенко так описує цей процес: “Ліквідація установ йшла поруч зі звільненням їх співробітників. З листопада 1933 р. вивішували щодня у вестибюлі ВУАН списки звільнених з позначенням, до якої категорії віднесено їх: “за ворожу ідеологію”, “за шкідництво”, “за зв’язки з ворогами народу” і т. п. Залежно від категорії доля їх була неоднакова; одних висилали з Києва, інші протягом багатьох років не могли найти праці...”. Відповідно на місце звільнених приходили нові кадри. Звичайно на конкурсній основі, з активною участю партосередку та Секції наукових робітників добір на звільнені вакансії практично не відображений у літературі. Більше того, загальні праці з історії Академії широко використовують статистичні дані щодо складу Академії, як показника її росту. За цими даними ніяких масових звільнень у Академії на початку 30-х років не простежується — цифри невпинно зростають [5; 61, 79].

У 1930 р. в Академії утворено партосередок та починають видавати орган колективу співробітників, бюро Партосередку, Президії і Райкому ВУАН “За радянську Академію”. Ці матеріали, що безпосередньо стосуються саме наукових співробітників і відіграли велику роль під час реорганізації Академії, досі є не введеними у науковий обіг. Матеріали видання “За радянську Академію” в сучасних дослідженнях не використовуються, утворення партосередку висвітлено лише у виданні, датованому 30-ми роками [1], його так би мовити перший склад (11 осіб) та діяльність не досліджені.

Для розуміння будь-якого явища необхідне його всебічне дослідження, для того, щоб відновити правдиву історію необхідно відтворити загальну картину. Зведення ж питання про діяльність адміністративно-командної системи радянського суспільства лише до репресій та терору уявляється обмеженням, що може призвести до викривлення висновків. Так, у випадку з історією Академії наук України зведення питання її реорганізації до

репресій та простого переформування установ, з яких вона складалася, унеможливило створення загальної картини змін. Пишучи про масові звільнення і заслання, видання, присвячені Академії, подають статистику росту наукових кадрів. Зовсім не досліджені механізми заміни науковців так званої “старої школи” революційною молоддю. Все це вимагає введення у науковий обіг значного обсягу матеріалів співробітників Академії.

1. *Артемський А.Я. Що таке Всеукраїнська Академія наук. — К., 1931. — 51 с.* 2. *Вісті Української Академії наук, 1929. — Ч. 1—3. — 54 с.* 3. *Граб В.І. У лежачих ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури. — Полтава, 1999. — 218 с.* 4. *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кільчитський С.В. Сталінізм на Україні. 1920—30-ті рр. — К.: Либідь, 1991. — 141 с.* 5. *Історія Академії наук України (1918—1993). — К., 1994. — 324 с.* 6. *Історія Академії наук України. 1924-1928. Документи і матеріали. — К., 1993. — 761 с.* 7. *Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський: доля вченого // Український історичний журнал. — 1990. — № 8. — С. 65—78.* 8. *Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992. — 176 с.* 9. *Матвеева Л.В. Національна академія наук України: етапи розвитку та доля вчених.: Дис... канд. іст. наук. — К., 1996. — 234 с.* 10. *НБУВ, IP, ф.1, спр. 26316, арк. 8—9.* 11. *Онопрієнко В.І. Репресована наука України. — К., 1990. — 84 с.* 12. *Павлушкова Н. Моє слово про процес СВУ та СУМ-у // Нові дні. — Торонто, 1954. — № 49—51. — С. 34—71, 47—62, 12—64.* 13. *Пиріг Р.Я. Життя і діяльність Грушевського у контексті ідеологічної боротьби. 1920—30-ті рр. — К., 1994. — 174 с.* 14. *Підкова С. До історії Спілки визволення України. — Мюнхен, 1960. — 116 с.* 15. *Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук (нарис історії). — К.: Наукова думка, 1993. — 413 с.* 16. *Рубльов О.С., Черненко Ю.А. Сталініщина і доля західноукраїнської інтелігенції. — К.: Наукова думка, 1994. — 341.* 17. *Соловей В.Д. Інститут красной профессуры: подготовка кадров историков партии в 1920-30-е годы // Вопросы истории КПСС, 1990, № 12.* 18. *Спілка Визволення України. — Мюнхен, 1953. — Збірник № 1. — 86 с.*

О.М. Ноздратенко

Національна академія внутрішніх справ України

СТАЛІНІЗМ В УКРАЇНІ КІНЦЯ 20-х — ПОЧАТКУ 30-х років

© Ноздратенко О.М., 2003

Цю статтю присвячено 9 мільйонам загиблих від голодомору 30-х років, жертвам репресій радянської каральної системи, “шкідникам”, “саботажникам” жертвам шахтинської справ в Україні.

Дозуючи тиск і відвертий терор, сталінський репресивний апарат, який був невід’ємною частиною тоталітарного режиму, мав виконати три головних завдання: ліквідувати організовану опозицію та індивідуальне інакомислення в партії та країні, забезпечити державу через систему ГУЛАГу безоплатною робочою силою; тримати під жорстким контролем суспільні процеси. “Звинувачення”, “викриття” наростали як снігова лавина, сфальсифікований судовий процес “Спілки визволення України”, розгром міфічних “українського центру”, “польської організації військової”, “Блоку українських націоналістичних партій”,